

**УРАХУВАННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЗМІСТУ ОСВІТИ ТА НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ
ЯК ДИДАКТИЧНА УМОВА ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ УМІНЬ
СТАРШОКЛАСНИКІВ**

У статті розглядається проблема врахування особливостей змісту загальної середньої освіти та навчального матеріалу як дидактична умова формування інтелектуальних умінь старшокласників у процесі навчання предметів мовно-літературного циклу. Досліджено нормативні документи, які є основою для організації навчально-виховного процесу в загальноосвітніх середніх навчальних закладах.

На сучасному етапі розвитку освіти актуальним є виховання людини інтелектуальної, здатної орієнтуватися в нових умовах, у потоці інформації, готової до творчого пошуку. Тому ще під час навчання школярів у школі необхідно закласти основи формування інтелектуальних умінь. Засвоєння знань з опорою на інтелектуальні вміння робить їх такими, які легко й надовго запам'ятовуються, завдяки чому в школярів закладається міцний фундамент для творчої діяльності.

Оволодіння інтелектуальними вміннями істотно сприяє підвищенню продуктивності праці школярів. Це дає можливість удосконалювати знання й уміння, сприяє посиленню мотивації, визначення цілей, вольових якостей, самооцінки. Формуючи інтелектуальні вміння, ми формуємо в школярів науковий світогляд. Формування інтелектуальних умінь у навчальному процесі є одним із найраціональніших способів підвищення ефективності навчання, наявність інтелектуальних умінь і навичок дає змогу виконувати розумову роботу ефективно й у коротший термін.

Під дидактичними умовами формування інтелектуальних умінь старшокласників ми будемо розуміти взаємозалежну сукупність компонентів навчально-виховного процесу, яка забезпечує розвиток інтелектуальної сфери школярів у процесі навчання предметів певних циклів.

Відповідно до цього і згідно з метою нашої статті, однією з дидактичних умов формування інтелектуальних умінь старшокласників ми визначаємо необхідність врахування особливостей змісту загальної середньої освіти та зміст навчального матеріалу.

За визначенням О.К. Корсакової та С.Е. Трубачової, "зміст освіти – складне утворення. У дидактиці він трактується як система (від грецьк. *systema* – складене із частин, з'єднане), певним способом упорядкована множина компонентів, що є структурованими і функціонально пов'язаними між собою частинами цілого. Якість цілого виникає в результаті взаємодії компонентів і не дорівнює сумі їх якостей. Цю нову якість, яку має явище як ціле, називають системною, або інтегральною" [1: 27].

За твердженням І.Я. Лернера, В.В. Краєвського та ін., кожен навчальний предмет складається з чотирьох взаємозалежних компонентів: знання про світ і про способи діяльності; способи діяльності, що втілюються в умінні й навичках; досвід творчої діяльності, що забезпечує можливість вирішувати нові завдання; зміст емоційно-ціннісних відносин особистості.

О.К. Корсакова та С.Е. Трубачова зазначають, що "зміст шкільної освіти – це зміст процесу становлення особистості, різнобічно розвиненої, підготовленої до життя в сучасному суспільстві. Розроблений на основі комплексного підходу, який передбачає врахування структури діяльності, структури особистості й процесу соціалізації, він містить такі основні компоненти: 1) інформаційно-діяльнісний – досвід здійснення учнем пізнавальної діяльності, в процесі якої він набуває знань світоглядного значення, входить у світ загальнолюдських і національних цінностей, оволодіває різними видами діяльності, методами наукового пізнання, відбувається його розвиток; 2) комунікативний – досвід міжособистісного спілкування; 3) рефлексивний – досвід самопізнання особистості" [1: 27-35].

Відзначаючи роль особистості в її становленні й саморозвитку, С.Е. Трубачова стверджує, що зміст шкільної освіти має бути однією з дидактичних умов, яка сприяє розкриттю індивідуальних пізнавальних можливостей, визначенню інтересів і нахилів, розвитку здібностей для забезпечення необхідного рівня освіченості та соціалізації особистості [2: 33-35].

Найчастіше групою навчальних предметів, що забезпечують процес формування інтелектуальних умінь, вважають предмети природничо-математичних дисциплін. Але ми вважаємо, що ефективне і цілісне формування інтелектуальних умінь відбувається також при вивченні предметів мовно-літературного циклу. Проаналізуємо нормативні документи, які є основою для організації навчально-виховного процесу в загальноосвітніх середніх навчальних закладах.

У Законі України "Про освіту" зазначається, що "освіта – основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Метою освіти є всебічний

розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями" [3: 1].

Відповідно до цього, у 3-й статті Закону України "Про загальну середню освіту" сказано: "Загальна середня освіта – цілеспрямований процес оволодіння систематизованими знаннями про природу, людину, суспільство, культуру та виробництво засобами пізнавальної і практичної діяльності, результатом якої є *інтелектуальний*, соціальний і фізичний розвиток особистості, що є основою для подальшої освіти і трудової діяльності" [4: 31] [курсив наш]. Це ще раз підтверджує доцільність і актуальність нашого дослідження.

Основним компонентом побудови сучасної національної школи є розвивальна культуротворча домінанта. Якість людського потенціалу, рівень освіченості та культури набувають вирішального значення для економічного і соціального поступу країни. Інтеграція і глобалізація соціальних, економічних і культурних процесів вимагають глибокого оновлення системи освіти, зумовлюють її випереджувальний характер.

"Загальна середня освіта має забезпечити умови для морального, *інтелектуального*, фізичного, художньо-естетичного розвитку учнів, виховання громадянина демократичного суспільства, яке визначає освіченість, вихованість, культуру найвищими цінностями, незамінними чинниками соціального прогресу" [4: 34] [курсив наш].

Зважаючи на низький рівень інтелектуального розвитку молоді в Україні, була розроблена "Державна програма роботи з обдарованою молоддю на 2006-2010 роки". Ця програма спрямована на вирішення проблеми щодо поповнення національної науки молодими кадрами. "Старіння" української науки вже сьогодні негативно позначається на інноваційному розвитку держави. Неефективно використовується інтелектуальний і творчий потенціал обдарованих учнів і студентів. Відсутні сприятливі умови для реалізації їх здібностей. Інтеграція України в загальноєвропейський простір потребує розроблення нових напрямів роботи з обдарованими учнями чи студентами.

Дослідження проблеми формування інтелектуальних умінь старшокласників у процесі навчання предметів мовно-літературного циклу, потребує визначення цих предметів: українська мова та література, російська мова та зарубіжна література. При цьому ми орієнтуємось на наступні положення.

Відповідно до державного стандарту базової й повної загальної освіти визначена освітня галузь "Мови і літератури", до якої відносимо предмети мовно-літературного циклу. Мета цієї галузі – формування комунікативної та літературної компетенції, що базується на знаннях, уміннях пізнавального і творчого типу, соціальних навичках, світоглядних переконаннях тощо.

Зміст освітньої галузі ґрунтується на принципі наступності між початковою, основною і старшою школою, враховує мовну та літературну підготовку учнів початкової школи.

Освітня галузь "Мови і літератури" складається з мовного і літературного компонентів, кожен з яких має свої складові. Зокрема, до мовного компонента входять: українська мова, мова національних меншин, іноземні мови, а до літературного – українська, зарубіжна, рідна (якщо вона не є українською) література (літературна освіта).

Відповідно до Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа) існує базовий навчальний план, який унормовує основні параметри організації навчально-виховного процесу. Це його тривалість, розподіл часу за роками навчання, освітніми галузями, інваріантною та варіативною складовими. Останнім часом посилюється розвивальне, практичне і виховне спрямування мовно-літературної освіти, тому сучасне розуміння української мови в школі повинно виявлятися у чотирьох взаємопов'язаних аспектах: як навчальний предмет в усіх навчальних закладах; як основний засіб комунікації й одержання знань з інших (не мовних) сфер пізнання; як засіб трансформації одержаної учнем інформації в особистісну систему знань, умінь, переконань; як засіб розвитку і самовираження особистості школяра, утвердження в суспільстві [5: 3].

Кожен з компонентів мовно-літературних предметів містить кілька наскрізних змістових ліній. Змістовими лініями мовного компонента є мовленнєва, мовна, соціокультурна і діяльнісна (стратегічна) [6].

Мовленнєва лінія забезпечує вироблення та вдосконалення вмінь та навичок в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо); мовна – засвоєння системних знань про мову як засіб вираження думок і почуттів людини та формування мовних умінь і навичок; соціокультурна – засвоєння культурних і духовних цінностей свого та інших народів, норм, які регулюють стосунки між поколіннями, статями, націями, сприяють естетичному і морально-етичному розвитку; діяльнісна (стратегічна) – формування загальнонавчальних умінь і навичок, опанування стратегій, що визначають мовленнєву діяльність, передусім спрямованих на розв'язання навчальних

завдань і життєвих проблем. Зазначені змістові лінії формують комунікативну мовленнєву, мовну, соціокультурну, діяльну (стратегічну) компетенцію особистості.

Змістовими лініями літературного компонента є аксіологічна, літературознавча, культурологічна. Аксіологічна лінія забезпечує опрацювання художнього твору в єдності його етнічних та естетичних вимірів, спрямованість роботи над текстом на формування ціннісних орієнтацій і розвиток творчих здібностей особистості; літературознавча – засвоєння основних теоретико та історико-літературних знань і розгляд твору в контексті літературного процесу; культурологічна – усвідомлення літератури як складової частини духовної культури українського та інших народів. Ці змістові лінії формують літературну компетенцію учнів [7].

Зміст мовного компонента (українська мова, мови національних меншин, іноземні мови) формує в учнів стійку мотивацію до вивчення мов, забезпечує усвідомлення функцій кожної з мов у навчальному процесі в суспільстві; виховує повагу до української мови як державної та до інших мов; розширює та активізує словниковий запас учнів з урахуванням тих груп слів, усталених висловів, що відображають реальне життя народу, мова якого вивчається, особливості його життєвого досвіду, історії, культури; сприяє формуванню толерантного ставлення до інших народів, розумінню важливості оволодіння іноземною мовою і потреби користуватися нею як засобом спілкування в різних сферах, розвитку в учнів мовних, інтелектуальних і пізнавальних здібностей; формує гуманістичний світогляд, моральні та естетичні переконання, національні та загальнолюдські цінності.

Зміст літературного компонента (українська література, зарубіжна література, літератури національних меншин) передбачає формування потреби і відповідних навичок у читанні художньої літератури; створення на основі засвоєних літературних знань оптимальних умов для всебічного розвитку та реалізації особистості; формування національних і загальнолюдських цінностей; залучення учнів до найкращих здобутків духовної культури.

У процесі нашого дослідження було проаналізовано предметні програми, підручники і методичні посібники з визначених нами дисциплін. Було встановлено, що у предметних програмах з української мови та літератури, російської мови та зарубіжної літератури немає чіткого виділення інтелектуальних умінь і методик для їх формування, що значно ускладнює роботу вчителів-філологів.

Аналіз сучасних підручників дає можливість виділити основні типи вправ, що використовуються при вивченні мовно-літературних дисциплін, і ці вправи можна застосовувати для формування інтелектуальних умінь: визначити тему тексту; виділити в тексті головне і другорядне; поділити текст на закінчені змістові частини; знайти в тексті ключові слова; дібрати заголовки до виділених змістових частин; поставити запитання до окремих висловлювань; визначити основну думку кожного висловлювання; у кожному мікровисловлюванні виділити речення, яке максимально передає зміст; виділити основні композиційні частини тексту; визначити проблемне запитання, яке постає на основі аналізу змісту тексту; сформулювати запитання до кожної змістової частини; скласти план і оформити його питальними, розповідними або спонукальними реченнями тощо.

Отже, важливість врахування особливостей змісту загальної середньої освіти та навчального матеріалу в процесі навчання предметів мовно-літературного циклу є однією з необхідних дидактичних умов формування інтелектуальних умінь старшокласників.

Наше дослідження не вичерпало всі сторони розглянутої проблеми. Виконана робота дозволяє побачити перспективи подальшої розробки питання щодо формування інтелектуальних умінь старшокласників у процесі навчання предметів мовно-літературного циклу засобами самостійної творчої діяльності, врахування особливостей різних типів навчальних закладів під час викладання предметів мовно-літературного циклу, визначення оптимальних шляхів наступності в роботі загальноосвітньої та вищої школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Зміст сучасної шкільної освіти: Дидактичний аспект / О.К. Корсакова, С.Е. Трубочова К.: ФАДА, ЛТД, 2003. – 56 с.
2. Трубочова С.Е. Дидактичні засади реформування змісту шкільної освіти // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Зб. наук. праць Уманського держ. університету ім. Павла Тичини. – К.: Науковий світ, 2002. – Вип. 1. – С. 32-34.
3. Закон України "Про освіту" // Голос України. – 1996. – 25 квітня. – С. 1-3.
4. Закон України "Про загальну середню освіту" // Законодавство України про загальну освіту: Бюлетень законодавчої і юридичної політики України. – К., 1999. – № 9. – С. 31-54.
5. Концепція загальної середньої освіти 12-річної загальноосвітньої школи // Педагогічна газета. – 2000. – № 9. – С. 3-7.
6. Кремень В. Особистісно-розвивальне навчання як науковий пріоритет // Рідна школа. – 1998. – № 11. – С. 53-57.

7. Ничкало Н.П. Філософія сучасної освіти // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 4. – С. 49-57.

Матеріал надійшов до редакції 26.12. 2007 р.

Баимановский А.Л. Учет особенностей содержания образования и учебного материала как дидактическое условие формирования интеллектуальных умений старшеклассников.

В статье рассматривается проблема учета особенностей содержания общесреднего образования и учебного материала как дидактическое условие формирования интеллектуальных умений старшеклассников в процессе обучения предметам языково-литературного цикла. Исследованы нормативные документы, которые выступают основой для организации учебно-воспитательного процесса в общеобразовательных средних учебных заведениях.

Bashmanivskiy O.L. Taking into Account the Peculiarities of the Education Context and Studing Material as Didactic Condition of Intellectual Skills of the Senior Pupils Forming.

The problem of the taking into account the context's peculiarities of the common education and studing material as didactic condition of forming intellectual skills of seniors pupils in the process of studing the subjects of the language-literature cycle is considered. The normative documents, which are the base for the organization of the studing process at school, were investigated.